

## CASTELELE ȘI CURILE RENĂȘTERII ÎN TRANSILVANIA

Castelele, ca obiecte funcționale diferite de cetăți, apar odată cu Renașterea, în urma evoluției tehnicii militare. Ele se realizează fie prin transformări, extinderi ale unor clădiri, mai vechi (foste cetăți sau mănăstiri), fie prin construcții noi, ridicate într-o singură etapă sau mai multe. În toate cazurile, ele diferă de cetăți prin faptul că funcțiunea lor principală nu este militară, castelele<sup>1</sup> nefiind concepute spre a rezista unui asediu cu artilerie. Funcțiunea lor principală este cea de locuire la nivelul cerințelor marii nobilimi (desigur, mai rustice, mai puțin pretențioase decât în Occident), ceea ce include însă atât ample spații gospodărești legate de administrarea domeniului aferent, cât și anumite prevederi militare. Acestea din urmă se limitează, totuși, la rezistența (mai ales în condițiile concrete ale principatului din secolul al XVI-lea, dar — în mai mică măsură — și în prima jumătate a veacului următor) împotriva unor răzmerițe țărănești sau incursiuni turcești de însemnătate mai redusă<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> În cele ce urmează, vom cuprinde în sfera noțiunii de castele și palatele, întrucît — limitîndu-ne la Renașterea din Transilvania — acestea din urmă nu sînt decît castele (desigur, mai ample) ale episcopilor (la Oradea și Alba Iulia, în prima jumătate a secolului al XVI-lea), respectiv principilor (la Alba Iulia, după mijlocul secolului al XVI-lea).

<sup>2</sup> Întrucît apărarea față de unele cete de țărani răsculați sau incursiuni turcești nu puneau problemele unui asediu îndelungat sau ale unor tunuri utilizate de atacanți, măsurile luate sînt mai modeste decît la cetățile acestei epoci și adesea mai reduse chiar decît la cetățile din secolul al XV-lea: ele se iau, de regulă, fără alterarea caracterului de castel al clădirii principale, rezumîndu-se — în majoritatea cazurilor — la lucrări exterioare. Acestea nu ni s-au păstrat, decît în puține cazuri, fiind cunoscute, desigur, doar parțial, din documente.

Clădirea principală este înconjurată de un sistem de curți cu ziduri pline, destul de înalte, deseori întărite prin așezarea unor construcții gospodărești, adosate lor. Așezarea unor turnuri la colțurile complexului de curți (uneori: a curții unice) și amenajarea unor șanțuri completează apărarea. Astfel, ziduri și turnuri aflăm la Iernut, Gornești, Sînmiclăuș și Sînpetru de Cîmpie; ziduri la Bichiș și la Drășov; șanț la Brănișca, Brîncovenesti, Cetatea de Baltă, Criș, Gilău, Gornești, Mănăstirea, Medieșu Aurit, Racoș, Sînmiclăuș și Vințu de Jos — adesea dublat de palisadă. Dispozitivele din jurul clădirii principale sînt completate cu altele, aplicate castelului însuși. Astfel, sub șarpanta clădirii, în podul înălțat, se găsesc guri de tragere (similare celor vizibile încă la corpul de poartă de la Sîmleu Silvaniei), la Gilău, Medieșu Aurit, Miercurea Ciuc, Racoș și Sînpetru de Cîmpie; ele pot fi însă așezate și la etaj (Criș, Mănăstirea), la demisol (Brîncovenesti, Ilia) sau în zidul curții castelului (Criș, Mănăstirea, Racoș). Foișoare de veghe cu clopote de alarmă sînt frecvente, iar la Sînmiclăuș știm și de prevederea baricadării ușii cu o grindă. Din cele arătate rezultă o varietate destul de mare a prevederilor, unele fiind destul de ample. Adăugînd la această constatare faptul că unele cetăți din secolul al XV-lea au devenit castele, deci funcția militară a evoluat în timp, este ușor de înțeles că o aceeași clădire (de la Bran, Brîncovenesti, Gilău, Miercurea-Ciuc sau alta) să fie denumită de unii autori drept cetate, iar de alții drept castel. (B. Nagy Margit, *Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez*, în *EmiKel*, p. 494—496; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, Bukarest,

Dacă, astfel, deosebirea dintre cetăți și castele este, pentru epoca în cauză, cel puțin teoretic, clară, cu toate cazurile limită, de tranziție, existente, o altă delimitare este mai puțin elucidată și mai controversată: cea dintre castele și curii, motiv pentru care le tratăm împreună, chiar dacă ne raliem la punctul de vedere care se pronunță pentru deosebirea ultimelor două tipuri de clădiri. Definem curia din epoca amintită drept clădire rezidențial-administrativă, fie a unui membru al mării nobilimi pe una din proprietățile sale (în care, de regulă, el nu locuiește, decât tranzitoriu), fie a unui nobil mai puțin înstărit<sup>3</sup>. În consecință, o curie este — ca să simplificăm — un castel mai modest.

Atingând această problemă a curiilor și dorind s-o tratăm la un loc cu cea a castelelor, este cazul să menționăm de la început unele caracteristici distinctive.

Însăși din definirea ei drept reședință nobiliară mai modestă rezultă că ea putea să apară, ca tip de program arhitectural, încă înaintea diferențierii cetății de castel, curia putând fi realizată de cei ce nu dispun de mijloacele necesare ridicării unei cetăți. Într-adevăr, existența lor este atestată documentar încă de la mijlocul secolului al XV-lea, fără însă să se fi păstrat pînă în zilele noastre nici una din ele.

Clădirea curiei are un plan dreptunghiular, cu un pridvor (mai târziu: cu o loggie) pe fațada principală (rareori pe două laturi), eventuala loggie fiind în axul fațadei principale și avînd dimensiunea unei încăperi. Construită cu mijloace modeste și fără pretenții de reprezentare, are doar rareori elemente de piatră sculptată, dar poate avea stilpi și grinzi de lemn, ciopliti.

Delimitarea dintre curii și castele este cu atât mai dificilă, cu cît în anumite cazuri (cel mai semnificativ fiind cel de la Lăzarea) o curie se dezvoltă treptat, prin extinderi și construirea unor noi corpuri, spre a deveni un amplu castel.

Primele realizări renașcentiste mai importante în construcțiile rezidențiale nobiliare apar — după cum am mai amintit — în mod firesc, ca transformări ale unor foste cetăți, sacrificînd o parte a vechilor rosturi militare, de altfel depășite din punct de vedere al tehnicii militare, modificînd sau extinzînd interioarele, deschizînd mari ferestre (ceea ce marchează și începutul unei noi relații între interior și exterior, între spațiul construit și natură). Această tendință este pentru prima dată vizibilă la Hunedoara<sup>4</sup>. Ea apare cu claritate la vechea cetate a Făgărașului, unde peste turnuri de artilerie se construiește un etaj mai zvelt, se realizează încăperi somptuoase la etaje, o galerie deschisă spre curte, iar pentru apărare se ridică noua cetate exterioară, marcîndu-se astfel disjungerea arhitecturală a funcției

1973, p. 35—36; *A gyalui vartartomány urbáriumai*. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Jakó Zsigmond, Kolozsvár, 1944, p. 162; *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648)*. Sajtó alá rendezte és bevezető tanulmányt írta Makkai László, Budapest, 1954, p. 638; Varjú Elemér, *Magyar várak*, Budapest, f.a. p. 132; *Szalárdi János sztralmas magyar krónikája*, Budapest, 1980, p. 659).

<sup>3</sup> În terminologia epocii, „curia” înseamnă (ca și cuvîntul românesc „curte”) atît viața nobiliară, cît și complexul de clădiri în care ea se desfășura; astfel, noțiunile de curie și castel sînt folosite deopotrivă. Cercetătorii de azi nu au ajuns încă la o delimitare suficient de clară, operațională, acceptată de toți, poate fiindcă nu se limitează la o singură epocă, ci încearcă generalizări, înainte de precizări (Bíró Vencel, *Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében*, Kolozsvár, 1945; H. Takács Mariana, *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI—XVII. század)*, Budapest, 1970; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, Bukarest, 1973).

<sup>4</sup> Transformarea Hunedoarei, din cetate în castel, a fost începută încă de Iancu de Hunedoara (faza a treia de construcție), la mijlocul secolului al XV-lea; ea este continuată de Matia Corvinul în același veac.

militare de cea rezidențială. Similară este situația și la Șimleu Silvaniei, iar la Odorheiu Secuiesc fosta mănăstire se transformă în castel și se modernizează fortificațiile din jurul ei. Cetățile de la Brincovenesti și Gilău renunță la funcția militară preponderentă, transformându-se în întregimea lor în castele.

Această continuitate față de epoca anterioară este determinată în bună parte și de situația economică precară, care nu permite investiții mari, dar și de cea politică, în urma căreia construcția de cetăți este încă prioritară. Astfel, configurația în plan a castelului se menține la forma unui patrulater mai mult sau mai puțin regulat, constituit din corpuri de clădire cu cel mult trei niveluri<sup>5</sup>, și uneori parțial din ziduri de incintă, cărora ulterior li se adosează alte corpuri de clădire. Această schemă provine vădit de la cetățile și mănăstirile perioadei gotice<sup>6</sup>. La colțurile zidurilor se ridică turnuri, iar la colțurile corpurilor de clădire se simulează turnuri prin ieșindul clădirii respective, simulări subliniate și prin forma acoperișului.

Pe această schemă de plan se realizează castelele de la Aghireș, Buia, Dumbrăveni și Lăzarea, acesta din urmă fiind dezvoltat apoi în secolul următor, ca și cel de la Vințu de Jos (neterminat inițial din cauza asasinării proprietarului) sau Virghiș (întrerupt, probabil, din lipsă de mijloace).

Caracteristică acestor începuturi de perioadă este construcția cu simplu tract, adică înșirarea încăperilor una după alta. În consecință, șirul de uși „enfilade”, ca la Medieșu Aurit, este deseori — ca întreaga compoziție cu simplu tract, a cărei consecință este — de origine populară, și nu de proveniență italiană, renascentistă.

Spre sfârșitul secolului al XVI-lea apare o nouă concepție în compunerea planurilor castelului: trecerea la dublu (sau chiar triplu) tract, tendință care apoi va apare și la unele curii. Astfel se naște un corp de clădire mai compact, care nu mai poate îmbrăca în nici un caz toate laturile curții. Acest tip de plan apare atât la extinderea unor corpuri de clădire mai vechi (Criș, Dumbrăveni, Dumitrești, Lăzarea), cât și la construcții noi, ca cele de la Blaj, Cetatea de Băltă, Mănăstirea, Ozd, Sîmniclăuș, Țopa, poate și la Gherla, Magna Curia din Deva și vechiul castel de la Bonțida.

Noua concepție de plan nu o înlocuiește însă cu totul pe cea veche, care se mai menține într-o serie de cazuri, începute anterior, sau nu: Alba Iulia, Blaj, Medieșu Aurit, Oradea, Racoș.

Este demn de remarcat că tendințele noi se răspîndesc spre finele perioadei precare din punct de vedere economic prin care trece principatul pînă în anul 1613. Domnia lui Gabriel Bethlen (1613—1629) aduce o consolidare economică<sup>7</sup>, o

<sup>5</sup> Nivelul diferit al apelor freatice și lipsa unor mijloace tehnice de izolare hidrofugă au făcut ca primul nivel să fie, de la caz la caz, un subsol, demisol sau parter, fără ca acest fapt să aibă implicații majore asupra utilizării lui.

<sup>6</sup> În mod nemotivat, diverși cercetători au afirmat predominarea în secolul al XVI-lea a planurilor neregulate, a compozițiilor pitorești, arătînd că cele dreptunghiulare, regulate ar apărea doar mai târziu, sub influența Renașterii italiene — afirmație care, după cum se vede, nu are bază faptică (Balogh Jolán, *A magyar Renaissance építészeti*, Budapeșt, 1953, p. 44—45; Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 40; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, p. 37).

<sup>7</sup> Obiectivul de a recupera donațiile și zălogirile neîntemeiate (adică făcute cu multă ușurință), de centralizare economică, apare formulat cu pregnanță încă în articolul IX din Constituțiile principis Gabriell Bethlen (1613), pentru a fi reluat apoi de Dieta din 1615 și de Approbatăe Constituções în 1633 (*Magyar törvénytár. 1540—1848 évi erdélyi törvények*, Budapeșt, 1900, p. 30, 40; *Monumenta*

puternică centralizare feudală, politica lui fiind în linii mari continuată de Gheorghe Rákóczi I (1630—1648). Este o perioadă de peste trei decenii de pace internă și înflorire, cu ample realizări în construcția castelelor și curiilor, în care principele este cel mai mare investor. Cele mai importante construcții ale principilor din această perioadă se ridică la Alba Iulia și Oradea. Dar și la Blaj, Deva, Gherla, Gilău, Giurgiu, Hunedoara, Iernut, Ocna Mureș și Vințu de Jos se desfășoară ample lucrări. Marea nobilime urmează exemplul principilor, folosindu-se și ea de condițiile economice prielnice. Se lucrează la Bonțida, Cetatea de Băltă, Criș, Lăzarea, Medieșu Aurit, Racoș, Sînpetru de Cîmpie, Virghiș și altele.

Probabil în a doua treime a secolului al XVII-lea, ca urmare a preluării treptate de către marea nobilime a modelelor imperiale, apar (și mai ales: se răspîndesc) realizările marilor săli de bal, cu balcoane pentru muzicanți<sup>8</sup>. Ele sînt menționate în inventarele de la Sînpetru de Cîmpie (1679, unde se precizează și dimensiunile ei de 5×18,5 stînjeni, deci de circa 360 m<sup>2</sup>), Șieu (1681), Oprea Cîrțișoara (1683), Hodod (1704), Corunca (1724), Căpleni (1729), Lăzarea (1742), Brănișca (1757) ș.a. și reflectă de acum trecerea la o altă epocă: barocul.

Ar fi de menționat că trecerea la baroc reflectă implicit alinierea nobilimii transilvănene la modul de viață al celei din Europa centrală; pînă atunci el era, am putea spune, mai rustic, mai simplu, consecință a luptelor interne îndelungate, a distrugerilor repetate cauzate de trupele imperiale și otomane.

În a doua treime a secolului al XVII-lea încep treptat să apară însă și semne ale regresului tehnic (accentuîndu-se mai ales după mijlocul secolului), care

---

*Comitatus Regni Transylvaniae*, VII, Budapest, 1881, p. 281). În aceste izvoare apar drept „bunuri” fiscale cetățile, domeniile, orașele și ținuturile libere (I), Hust, Chioar, Gherla, Oradea, Gilău, Mănăstur, Alba Iulia, Deva, Făgăraș, Gurghiu, Caransebeș și Lugoj. Proprietate a principelui erau și cetățile de la Odorheiu Secuiesc și Várhegy (localitate dispărută), ale căror venituri erau însă ale căpitanului general al secuiilor. La acestea, Gabriel Bethlen a reușit să adauge Brincoveniști, Șoimeni, Hunedoara, Ecsed, Tășnad, Blaj, Zlatna, Debrețin, Tokaj și Mukačevo. Este de subliniat că cetățile sau localitățile de mai sus aveau vaste domenii feudale în subordine. Astfel, în 1512 țineau de Hunedoara 123 de sate și 6 ținuturi, cu un total de 1582 de familii iobăgești, cu toate obligațiile lor (Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, p. XLVI); de Făgăraș ținea în 1640 un număr de 3173 de familii și — printre altele — manufacturile de sticlă de la Comana și Porumbac (David Prodan, *Urbariile Țării Făgărașului*, II, București, 1976, p. 23). Atît Hunedoara, cît și Făgărașul erau însă modeste față de domeniile Oradei, care le cuprindeau și pe cele ale Beiușului, cu un total de circa zece mii de iobagi (*Történelmi Tár*, 1885, p. 249). La veniturile acestor domenii se adăugau monopolurile, dintre care cel mai important era cel de batere a monedei. Vămile (tricesima), minele de orice fel (în special de sare și de metale nobile), forjele aveau și ele o contribuție importantă la bugetul principelui. Pe lîngă acestea, mai apăreau impozitele, votate de Dietă, din care amintim cele speciale pentru construcția cetății de la Oradea (aproape an de an, între 1570 și 1594), mai rar pentru Caransebeș, Gherla sau palatul de la Alba Iulia, sau — generic — „pentru construcția cetăților de margine”. Astfel, veniturile anuale ale principelui Gabriel Bethlen depășeau 500 mii de florini, sumă apreciabilă, față de zece mii, cît era haraciul datorat Înaltei Porți, respectiv față de 150 mii, cît erau veniturile la finele secolului al XVI-lea (Demény Lajos, *Bethlen Gábor és kora*, Bukarest, 1982, p. 28, 26; *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 557).

<sup>8</sup> Datarea pentru a doua treime a secolului al XVII-lea a apariției, respectiv răspîndirii acestor săli de bal este ipotetică, bazată exclusiv pe inventarele citate. S-ar putea ca unele (la Șieu, de exemplu) să fie anterioare, dar majoritatea cazurilor cunoscute par a fi realizări de pe la mijlocul secolului sau chiar ulterioare. Problema datării lor mai exacte nu va putea fi rezolvată decît prin cercetări viitoare.

marchează decăderea arhitecturii, și care se manifestă nu numai la orașe, ci în special la construcția castelelor care, în lipsă de „fundatori“, se conduc deseori de ispravnici, resimțind mai puternic lipsa meșterilor calificați, decît orașele<sup>9</sup>. Astfel, Dieta hotărăște în 1639 că privilegiile breslelor vor fi respectate numai dacă acestea vor putea face față cerințelor, altfel oricine va avea libertatea să aducă meșteri de unde va putea. În același an turnul al cincilea de la Gilău (de poartă, spre vest) se prăbușește, fiind prost fundat. Alte cazuri similare la construcțiile lui Gheorghe Rákóczi I sînt cele două încercări de a ridica un turn la actuala biserică reformată din Cluj-Napoca. În 1668 Nicolae Bethlen arată în memoriile sale că pentru construcția castelului de la Sînmiclăuș nu a găsit meșter priceput, fiind puțini în Transilvania, și în cele din urmă s-a mulțumit cu un zidar neamț, rămas ca prizonier de război din vremea lui Gabriel Bethlen. Din lipsa pe șantier a meșterilor calificați, chiar și unele pietre sculptate (comandate la orașe sau executate la fața locului, dar puse în operă după plecarea pietrarului) se montează greșit în construcție, neconform concepției inițiale. Cazuri de acest gen se întîlnesc mai ales la Criș și Virghiș. Începe declinul, care nu va dura mult: clădirea care marchează trecerea (programul, schema de plan și sistemele de boltire sînt încă ale Renașterii, dar unele aspecte ale fațadelor și în special elementele profilaturii sînt baroce) este castelul de la Sînmiclăuș. Este și firesc să fie așa, întrucît proiectantul, Nicolae Bethlen, studiasse arhitectura la Utrecht și Leiden în 1662—1663, vizitînd apoi Parisul, Londra și Veneția. Astfel, formația lui nu mai este cea a Renașterii.

Trecerea spre baroc durează doar cîteva decenii în arhitectura castelelor și curiilor. În urma ocupării Transilvaniei de către Habsburgi se produc schimbări însemnate. Creînd premise de îmbogățire nobilimii, asigurîndu-i securitatea prin puternice garnizoane imperiale, gata să intervină la orice răzmeriță țărănească, Habsburgii cointereesează nobilimea din Transilvania în menținerea regimului. Ea preia repede obiceiurile nobilimii vieneze, gusturile și felul ei de viață.

\*

Analiza inventarelor păstrate ne arată că de regulă principalele încăperi de locuit și reprezentative sînt la al doilea nivel. Excepții constituie doar curiile mici, cu un singur nivel (la care, de fapt, nu putem vorbi de încăperi reprezentative) și unele cazuri de săli de bal sau capele într-un alt corp de clădire al castelului, decît cel principal — poate construit ulterior. La aceste încăperi principale de la etaj se ajunge printr-o scară, de obicei monumentală. Sala mare sau de mese, din dreptul sosirii acestei scări, ocupă uneori o aripă întreagă. În majoritatea cazurilor, lîngă ea există camera stăpînului, din care se deschide cea a doamnei, urmată de cea a fetelor, în cealaltă parte a sălii fiind încăperi cu diferite destinații, deseori cu funcțiune neprecizată, pentru alți membri ai familiei, oaspeți sau slujbași mai însemnați. Există însă și numeroase cazuri în care camera stăpînului și cea a doamnei sînt separate prin sala mare sau printr-un amplu pridvor.

Capela este amplasată de obicei la nivelul încăperilor principale, dar uneori se găsește la parterul altui corp de clădire (Hunedoara, Criș ș.a.). De remarcat că ea nu apare decît în puține inventare de epocă, lipsînd chiar din cele ale unor castele mai mari (Brîncovenești, Odorheiu Secuiesc ș.a.).

<sup>9</sup> De fapt, și la orașe este o lipsă de meșteri: în 1657 Sibiul nu are decît 5 meșteri zidari, 2 pietrari și 7 dulgheri (Karl Albrich, *Die Bewohner Hermannstadts im Jahre 1657*, în *AVSL*, 1882, p. 278—281).

La nivelul principal, intercalate printre săli și camere, se găsesc numeroase latrine (șase la Brîncovenesti, nouă la Aghireș), cu vărsarea deseori în șanțul din jurul castelului (la Vințu de Jos chiar lângă poarta principală); uneori ele sînt realizate din lemn, așezate pe fațadă, sprijinite pe console sau stîlpi de lemn (Becluan, Făgăraș ș.a.). În schimb primul nivel, deservit de obicei de latrine din curte, este ocupat de dependințe, în special bucătării, încăperi pentru personal, dar și de ample spații de depozitare. Corpul de pază și închisoarea aferentă sînt totdeauna amplasate la intrare.

Circulația orizontală este asigurată printr-o galerie spre curte, așezată pe stîlpi de lemn (Brîncovenesti, Șimleu Silvaniei ș.a.), stîlpi zidiți (Făgăraș), mai rar coloare de piatră (Alba Iulia, Odorheiu Secuiesc). La castelele cu simplu tract, cu camere înșirate una după alta, ca la casele țărănești, circulația se face și direct, dintr-o cameră într-alta. La cele cu dublu sau triplu tract, galeria de circulație lipsește, distribuirea circulației făcîndu-se printr-o mare încăpere, așezată central. Uneori galeria este însă — parțial sau pe toată lungimea ei — de o lățime mai amplă, servind astfel nu numai pentru circulație (Cris, Făgăraș, Gornești, Hunedoara, Șimleu Silvaniei, Sînmiclăuș și numeroase curii) sau — într-un caz de excepție — ocupă întreaga adîncime a clădirii (Iernut), care a fost închisă după scurt timp și care — ca și loggia de la Virghiș sau cea de la Sînmiclăuș — nu mai are de loc funcții de circulație.

În evoluția acestor spații de legătură cu exteriorul, și care — după cum am amintit — apar încă din secolul al XV-lea la Hunedoara, se remarcă orientarea lor spre curte. Făcînd abstracție de cazul de la Iernut, care datează din prima jumătate a secolului al XVII-lea și se datorează lui Agostino Serena, amplasarea lor spre exterior, pe fațada principală, apare abia în a doua jumătate a secolului (Sînmiclăuș, Virghiș). Apar însă alte spații similare ca funcțiune, denumite „case de vară”, de regulă din lemn (deci poate amenajate ulterior) deasupra ultimului etaj, rupînd acoperișul (Alba Iulia, Oradea, Șimleu Silvaniei ș.a.), sau în alte locuri, ca la Cris (pe un simulacru de bastion, în fața turnului octogonal), Brîncovenesti (în fața etajului), Gilău ș.a.

Desigur, această schemă generală este modificată în primul rînd în cazul curiilor, cele mai mici avînd doar cîteva camere și fiind cu totul asemănătoare unor case țărănești, cu cel mult trei camere (Cîrța, Cozmeni, Lunga, Moftinu Mare, Singer ș.a.); dar și cele mai mari, cu etaj, sînt deseori corpuri lineare, cu simplu tract, cu galerie pe tot frontul (Comana, Cuculata, Boroșneu Mic, Dăbica, Filia, Porumbacu, Zăbala) sau una mai adîncă în axul fațadei (curia Mikes de la Ozun ș.a.).

Schema generală prezentată mai suferă modificări și în cazurile în care funcțiile de castel se suprapun peste cele de cetate (la Făgăraș, Odorheiu Secuiesc, Oradea și Șimleu Silvaniei, unde putem vorbi de un castel în interiorul cetății) sau cînd castelul este de fapt palatul principilor (Alba Iulia), cu ample spații de recepție, o sală de judecată ș.a., devenind spre mijlocul secolului al XVII-lea un amplu complex cu trei curți interioare.

La castelele construite de la început cu dublu sau triplu tract, lipsite de-acum de galerie de circulație, o parte a dependințelor se amplasează în clădiri distincte (bucătării, depozite, ateliere etc.), cu care se constituie o parte a incintei din jurul castelului.

Încă în secolul al XVI-lea apar căzile de baie în Transilvania, înlocuind tradiționalele ciubere. Prima semnalare în importul clujean datează din 1593<sup>10</sup>, iar apoi le găsim în inventarele a numeroase castele și chiar curii, ca în cele de la Șimleu Silvaniei (1594), Brîncovenesti, Porumbac (1648), Dăbica (1656), Gilău (1666), Șieu (1681), Oprea Cîrțișoara (1683), Lunga (1684), Aghireș (1699), Urmeniș (1721). Apariția lor este desigur anterioară inventarelor menționate mai sus. Notăm că inventarul bunurilor mobile ale principesei Ecaterina de Brandenburg, văduva lui Gabriel Bethlen, specifică două căzi de baie din aramă: una în 1631, lăsată în cetea de la Mukačevo, iar alta preluată în 1633 de la Gheorghe Rákóczi I<sup>11</sup>.

În ceea ce privește materialele de construcție, predomină piatra (la fundații și ziduri) și cărămida (la ziduri, deseori amestecată cu piatra, și la bolți). Ar fi însă greșit să credem că această situație este generală: uneori — ca la reședința de la Urmeniș a soției lui Gheorghe Rákóczi I, sau în parte curia de la Gurghiu, dar mai ales la curii mai modeste — zidurile sînt din cărămidă nearsă. La Gornești, perețele spre curte al aripei vestice este încă în 1744 din birne. Marile castele ale cancelarului Mihai Teleki (decedat în 1690), ridicate la Șieu și Sînpetru de Cîmpie, sînt de paiantă, adică cu schelet de lemn (Fachwerkbau). La acesta din urmă, inventarul din 1679 precizează chiar că „dacă sub grinzile de talpă nu se vor pune peste tot fundații de piatră, această mare clădire nu va sta mult timp” și avea, bineînțeles, dreptate. Acoperișul era de regulă de șindrilă (deseori vopsită în roșu sau verde), țiglele și mai ales olanele fiind rare. Uneori găsim însă și paie (sau stof), chiar și în denumirea unuia dintre turnurile de la Făgăraș, la Aghireș, Șimleu Silvaniei și Zagăr — ce-i drept, ultimele trei după distrugerile din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

În general, materialele folosite sînt cele uzuale caselor orășenești, utilizîndu-se însă pe cît posibil piatra din resurse locale sau apropiate. Poate doar geamurile, sub forma unor „farfurii” hexagonale sau circulare, prinse în baghete de plumb, cositor sau lemn, sînt mai frecvente decît la orașe. De asemenea, din cauza încăperilor mai mari și uneori (mai ales în „turnuri”) de alte forme decît dreptunghiulare, apare o varietate mai mare a formelor de boltire, vizibilă și azi la Făgăraș. Pentru acoperirea încăperilor se folosesc însă și grinzi (deseori de brad) cu scînduri, sau tavane casetate (Buia, Criș, Deva, Gornești, Iernut, Sînpetru de Cîmpie ș.a.), fie pictate, ca la bisericile sătești, fie de influență italiană: cu elemente sculptate în lemn. Boltirea necesitînd o manoperă calificată, mai rară în rîndurile iobagilor, este utilizată doar de investitori mai înstăriți.

Interioarele castelilor, în special ale încăperilor reprezentative, de primire, sînt remarcabile, judecînd după ceea ce s-a păstrat, precum și după descrierile și inventarele publicate. Principalele efecte rezultă din dimensiunile încăperilor, din formele și ritmurile constructive ale sistemelor de acoperire. La bolți se practică la început accentuarea prin tencuială a muchiilor intersecțiilor (vezi capela de la Criș ș.a.), apoi — în secolul al XVII-lea — apar uneori și stucaturi (cronicarul Gheorghe Kraus amintește că Gabriel Bethlen a adus și „Kalkschneider” — stucatori — din străinătate), din care cîteva s-au păstrat la Hunedoara, Sîmniclăuș și Oradea, acestea din urmă fiind aurite. Tavanele din lemn aveau adesea grinzele artistice cioplite și pictate (Brănișca, Brîncovenesti, Cătina, Cristur-Șieu, Deva,

<sup>10</sup> Ne îndoiim de această „primă semnalare”, dar n-am găsit alta mai timpurie. Credem însă că apariția căzilor de baie trebuie să fie pe la mijlocul secolului al XVI-lea.

<sup>11</sup> *Udvartartás és számadáskönyvek*. Közli Radvánszky Béla. I. *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*, Budapest, 1888, p. 260, 295.

Făgăraș, Gornești, Hodod, Mănăstirea ș.a.) ca și scîndurile dintre ele, fie într-o singură culoare, de preferință roșu și verde, sau cu desene florale, similare tavanelor casetate.

Pereții sălilor principale din marile castele sînt decorați cu picturi, covoare, tapete și tablouri. Astfel, pe pereții palatului de la Alba Iulia se amintesc tapete venețiene și picturi reprezentînd pe Iuliu Cezar și împărații Romei, precum și principii ai Transilvaniei (ca și în așa-numita sală a Dietei de la Hunedoara) și vederi de orașe. Se pare însă că deseori sălile erau zugrăvite într-o singură culoare (sau aveau o culoare dominantă?), ca în cazul „sălii verzi” de la Chioara, respectiv a „sălii verzi” de la Mănăstirea. Ca soluții de excepție trebuie să amintim pereții placați cu maiolică ai camerelor de audiență de la Alba Iulia și Gilău.

Sobele de cahle, ridicate pe picioare de cărămidă sau de piatră — uneori sculptată —, sînt fie simple, de preferință roșii sau verzi, mai rar galbene, dar uneori bogat decorate (de regulă alb-albastre), cu cornișă. Acestea din urmă datează mai ales din secolul al XVII-lea și se datorează de cele mai multe ori meșteșugarilor anabapțiști (habani) aduși de Gabriel Bethlen și colonizați la Vințu de Jos. Descrierea detaliată a unor astfel de sobe ni s-a păstrat prin inventarul din 1636 al cetății de la Făgăraș.

Pardoselile sînt din cărămizi pătrate sau hexagonale, din scînduri (ca la capela din Mănăstirea), sau argilă (de obicei la dependințe).

Mobilierul, de obicei vopsit, dă culoare interioarelor iluminate de candelabre, lampadare de perete sau cu picior, metalice sau de lemn.

Fîntîni există în curțile tuturor castelelor, dar cu aducțiuni de apă doar la Alba Iulia.

Volumele exterioare ale castelelor sînt caracterizate în general printr-un acoperiș înalt, în două pante. La clădirile mai late, cu dublu sau triplu tract, pot apare mai multe acoperișuri de acest fel, alăturate, cu scocuri între ele, pentru scurgerea apelor (Urmeniș, Cetatea de Baltă). Încheierea laterală a fațadei se face de regulă cu cîte un simulacru de turn, de obicei de aceeași înălțime cu corpul de clădire pe care-l delimitează. Aceste „turnuri”, denumite adesea pompos „bastioane”, au destul de frecvent în plan o formă de pană, dar uneori apropiată de pătrat (Aghireș, Buia, Deva, Oradea, Sînmiclăuș ș.a.), hexagonală (Dumitrești, Săcueni), octogonală (Brîncoveni, Criș, Dumbrăveni, Făgăraș, Topa) sau rotundă (Ardud, Bahnea, Bonțida, Cetatea de Baltă, Gornești, Ineu, Ozd, Racoș, Șimleu Silvaniei). Însăși din această înșiruire — incompletă — rezultă inexistența unei diferențieri cronologice a formelor „turnurilor”<sup>12</sup>.

<sup>12</sup> Tendința de a atribui oricărei forme de plan simetrice a epocii (fie cerc, pătrat, pentagon, hexagon sau octogon) o origine italiană renescentistă ni se pare exagerată. Cercul și pătratul sînt forme simple, elementare, întîlnite în mai toate țările din vremuri străvechi. Turnul de la Sibiel era rotund, fortificațiile de la Alba Iulia erau pătrate (fiindcă relau vechiul castru roman), donjonul și cetatea lui Ștefan cel Mare de la Cetatea de Baltă erau și ele pătrate, independent de aceste influențe. La Orlea-Subcetate găsim pentagonul regulat ș.a.m.d. Singura formă de plan avînd origine cert renescentistă italiană este cea a bastioanelor în formă de pană, respectiv de pică (la cetăți), prima din ele fiind preluată apoi și la un șir de castele (cu certitudine la Vințu de Jos, Iernut, Miercurea-Ciuc, Medieșu Aurit, Criș, poate și la altele). Nu știm însă dacă această formă în plan a simulacrelor de turnuri din colțurile castelelor (simulacre, întrucît nu sînt mai înalte decît corpurile de clădiri învecinate) se datorește unei influențe italiene directe, sau mijlocite prin construcția cetăților de la Gherla și Oradea, dar considerăm că acest lucru este mai puțin important, decît însuși faptul că ea apare la castelele din Transilvania abia în secolul al XVII-lea.



Fațadele exterioare sînt caracterizate în primul rînd prin suprafața liniștită a zidului.

Ornamentația principală a fațadelor o constituie ancadramentele ferestrelor, cel al portalului de intrare (din calcar, piatră locală sau chiar lemn), completate cu steme și pietre cu inscripții<sup>13</sup>, uneori cu un briu simplu (Cetatea de Baltă, Lăzarea, Medieșu Aurit, Miercurea-Ciuc, Șimleu Silvaniei, Vințu de Jos ș.a.), adesea și cu șenaje la colțuri (Criș, Făgăraș, Lăzarea, Medieșu Aurit, Odorheiu Secuiesc, Șimleu Silvaniei, Sînmiclăuș), realizate — ca și briul mai sus amintit — din piatră sau zidărie tencuită. Puținele date despre culorile și pictura fațadelor pe care le avem au mai fost prezentate de noi cu altă ocazie.

Accentuarea savantă a axului intrării (cu un turn la Bontida, Medieșu Aurit, Racoș, Șieu) denotă o bună cunoaștere a mijloacelor de compoziție.

Pe verticală, fațada se încheie în jos rareori cu un soclu (neprofilat), iar în sus întotdeauna cu streșină, adesea cu o pazie bogat ornamentată. Cornișă nu există niciodată, după cum nici pilastratură. Dar uneori apar alte elemente de coronament: arcade oarbe sau ocnite (Bran, Dumbrăveni, Lăzarea, Medieșu Aurit). Mai complexă și mai puțin clarificată este situația coronamentelor denumite „olasz fok“ în documentele epocii și traduse de obicei drept creneluri. Ele erau desigur elemente caracteristice clădirilor respective, dar nu erau creneluri în toate cazurile, ci uneori atice, alteori pinioane, nefiind limitate nici la secolul al XVII-lea (cum s-a afirmat), nici la castele<sup>14</sup>.

<sup>13</sup> Știm de steme și pietre cu inscripții pe fațadele de la Brănișca, Chioar, Criș, Făgăraș, Gherla, Luncani, Gurghiu, Odorheiu Secuiesc ș.a., cioplite în piatră. Putem presupune și altele, mai modeste, pictate — la curii.

<sup>14</sup> Din punct de vedere arhitectural, aceste coronamente (denumite, după cum am spus, în mod greșit: atice) se pot împărți în două categorii principale. Ele pot înecuna un zid, sau fațada unei clădiri. Pe cînd în primul caz coronamentul nu are nici o relație, decît cu zidul pe care el este așezat, în cel de-al doilea apare o relație — cel puțin constructivă, uneori și compozițională — cu acoperișul din spațele lui. Este de notat că această împărțire în două categorii principale este independentă de elementul „poartă“ (care poate fi într-un zid sau într-un corp de clădire) sau de altele, cum ar fi existența sau inexistența, sub acest coronament, a arcadelor oarbe sau ocnitelor, cu care uneori se consideră inseparabil legat.

În cazul coronamentului de pe clădire, pot exista următoarele variante principale.

Prima este cea de mascare printr-un atic a unui acoperiș cu pantă mică (Alba Iulia, Gherla, Oradea) și pe care-l putem denumi italian, din motivul frecvenței acolo a acestei soluții, spre deosebire de alte țări mai nordice, unde climatul cu ploii mai multe și mai ales zăpezele care staționează pe acoperișul plat, în spatele acestor aticuri, le-au făcut să devină deficiente.

Al doilea caz este cel al acoperișurilor într-o singură pantă — uzuală la turnurile medievale — și care, deasupra ultimului planșeu, dau naștere unor ziduri „oarbe“ (în sensul că, neavînd încăperi în spate, ci doar pod, nu necesită ferestre, ci cel mult orificii de aerisire). Aceste ziduri „oarbe“ sau calcane sînt de două forme diferite, care influențează rezolvarea coronamentului: cel spre exterior are partea superioară orizontală, iar cele două laterale o au în pantă. Această situație din urmă necesită o rezolvare deosebită a coronamentului, greu corelabilă cu cea de pe latura exterioară. În consecință nu cunoaștem, în Transilvania, nici un caz de rezolvare pe ambele tipuri de laturi ale unui aceluiași turn. La Bran coronamentul este pe zidul orb exterior, bogat rezolvat, iar la Codlea pe zidurile în pantă, unde construcția de cărămidă — cerînd asize orizontale, dacă nu arce — a dus la o soluție în trepte: după cîte patru asize ascendente, urmează cîte două descendente, și unele, și altele în trepte, suita lor continuă rezolvînd, din punct de vedere plastic, acoperirea vederii pantei acoperișului, cu mici variații în depășirea acoperișului prin coronament. Bineînțeles, pe linia streșinii se lasă liberă scurgerea apelor: nu se aplică nici un ornament deasupra ei.

Cele de mai sus, referitoare la fațadele principale, sînt valabile în bună parte și pentru fațadele spre curte, cu modificarea datorită apariției pe una sau mai multe laturi a galeriei de circulație (care poate ascunde așezarea, fortuit neregulată, a ușilor de acces la camere) și a scării principale. După cum am arătat, aceste galerii au coloane de piatră (Alba Iulia, Criș, Odorheiu Secuiesc — primul din marmură roșie), sau stîlpi de zidărie, respectiv de lemn. Dar coloanele păstrate la Criș și Virghiș nu au nimic comun cu cele clasice, nici ca proporții, nici ca profilatură (ca și coloanele de piatră ale scării principale de la Mănăstirea — la primele rampe — și unde cele din lemn de tisă de la următoarele rampe ne arată nivelul artistic la care putea ajunge cioplitura în lemn de inspirație populară), ei sînt similare unor baluștri măriti.

Planeitatea fațadelor este uneori întreruptă de cite un bowindow, ca la Beclean, Cricău, Chioar, Făgăraș, Gherla, Gilău, Gornești, Hunedoara, Iernuț, Mănăstirea sau Sînmiclăuș, așezat de preferință, nu însă întotdeauna, spre curte. Balconul exterior amintit la Brîncovenesti este o excepție.

Al treilea caz este cel al acoperișurilor înalte, în două pante, conforme tradiției și cerințelor climatice din Transilvania, și ale căror capete pot avea pinioane de zidărie. Tradiția acestor pinioane este veche, și în Transilvania, după cum se poate observa din numeroase gravuri. Specifică perioadei gotice este rezolvarea lor în trepte, dovedită de Hermann Fabini la un mare număr de case din Sibiu, vizibilă și în gravura lui Joris Hoefnagel (decedat în 1600), reprezentînd Clujul, după o pictură de Egidius van der Rye. Nici una din sursele de informare citate nu ne precizează însă decorarea lor, apariția sau nu a unor elemente renaștentiste în rezolvarea pinioanelor. Primele cazuri de pinioane cert renaștentiste apar la Bistrița, pe biserica parohială și (după cum a sesizat Paul Niedermaier) pe o casă amplasată aproximativ pe locul Casei Argintarului (a cărei construcție se datorește aceluiași meșter italian, venit din Polonia), vizibil cu claritate în gravura lui J. I. Haas din 1735. Ambele datînd din anii 1560—1563 (dacă, într-adevăr, pinionul din urmă era al Casei Argintarului, ceea ce pare probabil); tradiția gotică a pinioanelor în trepte a dobîndit deci destul de repede rezolvări renaștentiste. Ele se dezvoltă mai departe în secolul următor, fiind considerate de cei ale căror studii se limitează la construcțiile nobiliare, uneori drept specifice secolului al XVII-lea. Dintre cele păstrate pînă azi, cel mai impresionant exemplu este coronamentul de pe zidul de incintă sudic al castelului de la Lăzarea. Analiza detaliată a unor cazuri păstrate, chiar și numai parțial, sau doar menționate documentar, a fost făcută în 1970 (B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970, p. 60—72; Margareta Benkő, *Despre castelele transilvănene cu cornișă crenelată*, în *RevMuzMon*, București, nr. 1/1970, p. 16—24). Un caz special pare să-l constituie Cetatea de Baltă, construită între 1615 și 1624, la care încă la începutul secolului următor se mai păstrau două acoperișuri alăturate, în două pante, cu scoc între ele, pentru scurgerea apelor. Renunțarea la această soluție, odată cu pinioanele aferente, în 1757, se datorește infiltrării apelor pluviale între cele două acoperișuri. Să fi fost această soluție, cu pinioane alăturate, pe care o găsim și la Urmeniş, de inspirație urbane?

În ceea ce privește cea de-a doua categorie a coronamentelor, cele de pe ziduri de incintă, cea mai veche soluție renaștentistă pare să fie cea prevăzută de Massimo Milanese în 1584 la seminarul din Cluj al iezuiților, dacă acest proiect a fost realizat. Este de menționat că existența arcadelor oarbe sau a ocnițelor, cunoscute ca soluții de decorare a zidurilor, mai ales a celor lipsite de ferestre, apare sub coronamentele de la Bran, Codlea, Lăzarea și Ozun. Credem însă că faptul încă nu justifică ipoteza ca deasupra unor astfel de elemente la Dumbrăveni, Medieșu Aurit, Prejmer etc. să fi fost coronamente de felul celor analizate succint în cele de mai sus.

În concluzie, se poate constata că — din punct de vedere arhitectural — nu este corect să se trateze toate coronamentele la un loc, întrucît ele pot fi creneluri, atice sau pinioane. Soluțiile lor renaștentiste se nasc în arhitectura orașelor, în cursul secolului al XVI-lea, pare-se cu excepția aticelor.

În curte, dar și mai frecvent în fața intrării în castel este locul de execuție a pedepselor, dotat cel puțin cu un butuc.

O însemnătate mare au grădinile de diverse feluri: fie că sînt grădini în actualul sens al cuvîntului (la Hunedoara este menționat un grădinar încă din 1512<sup>15</sup>), fie că sînt livezi, grădini de zarzavat sau parcuri de vînătoare (cel de la Făgăraș avea în 1632 chiar și un zimbru). Frecvent se găsesc chioșcuri sau „case de vară” în aceste grădini.

Orientarea marii nobilimi spre un mod de viață specific umanismului nu se reflectă numai în arhitectură, ci și în alte aspecte, menționate de inventarele păstrate. Ele vorbesc de tablouri pe pereți, uneori cu rame prețioase, de cărți, de instrumente muzicale, de lebede (Făgăraș) și păuni (Coroisîn-mărtin). Descrierile de epocă nu fac decât să reliefeze, să coloreze, să ne prezinte din plin viața de la curtea principelui, luată ca model de marea nobilime. Puținele clădiri și ruine care au rămas ne dau o palidă imagine a ei<sup>15</sup>.

GHEORGHE SEBESTYÉN

<sup>15</sup> Principalele lucrări publicate, utile studiului castelelor și curiilor epocii, sînt următoarele sinteze și culegeri de documente: Jakó Zsigmond, *A gyalui várak történelmi urbáriumai*, Kolozsvár, 1944; Makkai László, *I. Rákóczi György birtokának gazdasági iratai (1631—1648)*, Budapest, 1954; David Prodan, *Iobăgia în Transilvania*, I—II, București, 1967, 1968; *Urbaria et Conscriptiones* I—VI; H. Takács Mariana, *Magyarországi udvarházak és kastélyok*, Budapest, 1970; B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970; Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul veacului al XVI-lea*, București, 1973; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, Bukarest, 1973; David Prodan, *Urbariile Țării Făgărașului* I—II, București, 1970, 1976. Inventarii mai importante, publicate în alte locuri, sînt: Alba Iulia, 1603 (Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae, V, p. 205—208); Beclean, 1690 (*Hadtörténeti Közlemények*, 1913, p. 476—485); Chioar, 1705 (*Történelmi Tár*, 1889, p. 387—392); Deva, 1640 și finele deceniului V (Veress Endre, *Déva vára és uradalma I. Rákóczi György fejedelem idejében*, Déva, 1936, p. 20—36); Dumbrăveni, 1727 (Avedik Lukács, *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*, Szamosújvár, 1886, p. 44—53); Hodod, 1703 (Petri Mór, *Szilágy vármegye monographiája*, II, 1901, p. 64—81); Hunedoara, 1682 (*Tudományos Gyűjtemény*, 1830, Pest, p. 25—55); Odorheiu Secuiesc, 1620 (*Történelmi Tár*, 1903, p. 314—320), 1629 și 1630 (Szőkely Oklevéltár, VI, Kolozsvár, 1897, p. 90—105 și 116—122); Oradea, 1600 (Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története*, 1883, p. 235—236); Șimleu Silvaniei, 1668 (*Történelmi Tár*, 1882, Budapest, p. 178—188). Bineînțeles, sînt de luat în considerare și numeroasele descrieri și studii — parte din ele cu caracter monografic — publicate de cercetători de diferite specialități.